

دانشگاه باقر العلوم «علیه السلام»
دانشکده: معارف، فلسفه و کلام اسلامی
پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته: مدرسی معارف اسلامی

عنوان:

الهیات اثباتی و تنزیهی از منظر امام علی(ع)

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر سید محمود موسوی

استاد مشاور:

دکتر حسن عبدی

نگارش:

رسول باقری

1395

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم

به روح پاک امام امت و شهداء که در سایه ی امنیتی که برای ما به ارمغان آوردند

جهاد علمی می کنیم.

تقدیر و تشکر

« من لم يشكر المنعم من المخلوقين لم يشكر الله عز و جل »

از این رو نخست آفریدگار بی‌همتا را می‌ستاییم و بر بخشنندگی و مهربانی‌اش سر
کرنش فرود آورده، پیشانی پرستش بر آستانش می‌سائیم. سپس تلاش و کوشش بزرگان و
فرزانگانی را ارج می‌نهمیم که این نوشتار بدون یاری آنان سامان نمی‌یافت به ویژه استاد
راهنمای محترم حجت الاسلام و المسلمین آقای دکتر موسوی (زیدعزه) و استاد مشاور
محترم دکتر حسن عبدی (زیدعزه) که در انجام این پژوهش از هیچ‌گونه یاری و کمک
دریغ نوزیدند. بهروزی و سرافرازی همه آنان را از درگاه ایزد یکتا خواستاریم.

چکیده

موضوع این پایان نامه عبارت است از بررسی الهیات اثباتی و الهیات تنزیهی از منظر امام علی علیه السلام. الهیات دارای دو معنای «لغوی» و «اصطلاحی» است. الهیات اصطلاحی بر سه مشرب فکری «اثباتی» «تنزیهی» «اثباتی، تنزیهی» اطلاق می‌شود. الهیات «اثباتی» بر ظواهر برخی از متون مقدس تأکید دارد و سعی بر اثبات خدایی انسان وار دارد. مذاهب «یهودیت» و «مسیحیت» و فرق «اشاعره» و «وهابیت» برخی از آن نحلّه هاست. پنداری‌های: جسم انگاری خدا، فقیر پنداری خدا، نادان پنداری خدا، پشیمان پنداری خدا، پدر پنداری خدا، شریک انگاری برای خدا، انگاره ی حلول، زیادت اوصاف بر ذات، متحرک پنداری خدا، مکانمند پنداری خدا و غیره برخی از انگاره های تشبیهی آنهاست. الهیات «تنزیهی» بر وصف ناپذیری خدا و تعطیل پذیری عقل در رابطه با اوصاف الهی تأکید دارد. نیابت ذات از صفات و سلبی بودن اوصاف خدا، از دیگر باورهای متألهان تنزیهی محسوب می‌شود. آلبینوس، افلاطون، فلوطین، موسی بن میمون یهودی، دیونوسیوس مسیحی، مایستر اکهارت آلمانی، ابوعلی جبائی اشعری، شیخ صدوق، علامه حلی، ملا رجبعلی تبریزی و قاضی سعید قمی، برخی از متألهان تنزیهی محسوب می‌شوند. الهیات «اثباتی، تنزیهی» مشرب بر حق شیعه دوازده امامی محسوب می‌شود. این مشرب فکری با دو نظریه ی «اثبات در عین تنزیه» و «عینیت اوصاف الهی با ذات و با همدیگر» از ناحیه ی امام علی علیه السلام تقریر گردیده است.

مذهب تشبیه صرف و مذهب تنزیه صرف بر اساس براهین عقلی و نقلی باطل بوده است و تنها مذهب بر حق مذهب تشبیه در عین تنزیه و تنزیه در عین تشبیه می باشد که از پشتوانه عقلی و نقلی بر خوردار است.

محور اصلی این رساله تبیین کارکرد عقل در نیل و تفسیر معارف توحیدی بوده است. علاوه بر این به تبیین و نقد و توهماتی از قبیل: جسم انگاری خدا، فقیر پنداری خدا، نادان پنداری خدا، پشیمان پنداری خدا، پدر پنداری خدا، شریک انگاری برای خدا، انگاره حلول، زائد پنداری خدا، مکانمند پنداری خدا، جسم انگاری خدا و غیره مجموع پنداره های آنهاست، پرداخته است..

روح حاکم بر مجموع توهمات جسم انگاری خداوند است که با نقد جسم پنداری خدا مجموع توهمات آنها خنثی می شود.

نقد علوی بر این توهمات آنست که اولاً ذات ربوی حق نه تنها بر خوردار از اوصاف کمالی است بلکه آن ذات نامحدود اوصاف محدود را بر نمی تابد. ثانیاً تنوع اوصافی که در قرآن کریم و روایات به ذات ربوبی نسبت داده شده چگونه توجیه پذیر است. ثالثاً مفهوم مفهوم وجود و صفات در واجب و ممکن به یک معناست و تنها تفاوت آنها در صدق است و رابعاً نفی صفات ذاتی از واجب تعالی به معنای خالی دانستن ذات از کمالات وجودی است و این مساوی با نقص در وجود است.

در ادامه به دیدگاه امام علی علیه السلام در باب اوصاف الهی در قالب دو نظریه «اثبات عین تنزیه» و «عینیت اوصاف الهی با ذات» پرداخته می شود که طبق این نظریه توحید خداوند وقتی دارای کمال اخلاص است که صفات زائد بر ذات از او نفی گردد و علم، قدرت و حیات عین ذات او را دانسته شود.

واژگان کلیدی: الهیات تنزیهی، الهیات اثباتی، تنزیه و تشبیه، امام علی (ع).

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
1	مقدمه
2	فصل اول: کلیات تحقیق و مفاهیم
3	1- کلیات
3	1-1- بیان مسأله
4	1-2- پرسش های تحقیق
4	1-3- پیشینه تحقیق
5	1-4- روش تحقیق
5	1-5- فرضیه تحقیق
6	1-6- پیش فرض های تحقیق
6	1-7- اهمیت و ضرورت تحقیق
6	1-8- اهداف تحقیق
6	1-9- فواید تحقیق
6	1-10- سازماندهی تحقیق
6	1-11- مفاهیم
7	1-11-1- الهیات
8	1-11-2- اثبات

1- 11- 3- تنزیه 9

1- 11- 4- عقل 11

1- 12- انگیزه گزینش شخصیت امام علی علیه السلام 14

فصل دوم: الهیات اثباتی Error! Bookmark not defined.

1- توهمات تشبیهی یهود Error! Bookmark not defined.

1- 1- جسم انگاری خدا Error! Bookmark not defined.

1- 2- فقیر پنداری خدا Error! Bookmark not defined.

1- 3- نادان پنداری خدا Error! Bookmark not defined.

1- 4- پشیمان پنداری خدا Error! Bookmark not defined.

2- پندار های مسیحیت: Error! Bookmark not defined.

2- 1- پدر پنداری: Error! Bookmark not defined.

2- 2- شریک انگاری برای خدا .. Error! Bookmark not defined.

2- 3- انگاره حلول Error! Bookmark not defined.

3- گروه مشبهه و مجسمه Error! Bookmark not defined.

3- 1- اشاعره Error! Bookmark not defined.

4- وهابیت Error! Bookmark not defined.

4- 1- انسان پنداری خدا Error! Bookmark not defined.

4- 2- متحرک پنداری خدا Error! Bookmark not defined.

4- 3- مکان مند پنداری خدا Error! Bookmark not defined.

4- 3- 1- نقد جسم انگاری خدا. Error! Bookmark not defined.

4- 3- 2- نقد فقیر پنداری خدا. Error! Bookmark not defined.

4- 3- 3- نقد نادان پنداری خدا. Error! Bookmark not defined.

4- 3- 4- نقد پشیمان پنداری خدا. Error! Bookmark not defined.

4-3-5 نقد پندار فرزند داری خدا. **Error! Bookmark not defined.**

4-3-6 نقد شریک پنداری خدا. **Error! Bookmark not defined.**

4-3-7 نقد انگاره حلول. **Error! Bookmark not defined.**

4-3-8 نقد زائد پنداری اوصاف الهی. **Error! Bookmark not defined.**

4-3-9 نقد تمکن پنداری خدا. **Error! Bookmark not defined.**

Error! Bookmark not defined...... خلاصه فصل دوم:

Error! Bookmark not defined...... **فصل سوم: الهیات تنزیهی**

Error! Bookmark not defined...... 1- طرفداران الهیات تنزیهی

Error! Bookmark not defined...... 2- متفکران دوران باستان

Error! Bookmark not defined...... 3- متفکران یهودی و مسیحی

Error! Bookmark not defined...... 4- متفکران مسلمانان

Error! Bookmark not defined...... 5- نظریه قاضی سعید قمی در باب صفات الهی

Error! Bookmark not defined...... 6- شیخ صدوق و علامه حلی

Error! Bookmark not defined...... 7- نقد پنداره وصف ناپذیری خدا از منظر امام علی علیه السلام

Error! Bookmark not defined...... 8- نقد پنداره تعطیلی عقل از منظر امام علی

Error! Bookmark not defined...... 9- نقد نائب پنداری ذات از صفات از منظر امام علی

Error! Bookmark not defined...... 10- نقد سلبی پنداری اوصاف خدا از منظر امام علی

Error! Bookmark not defined...... خلاصه فصل سوم

Error! Bookmark not defined...... **فصل چهارم: الهیات اثباتی در عین تنزیهی**

Error! Bookmark not defined...... 1- دیدگاه امام علی علیه السلام در باب اوصاف الهی

Error! Bookmark not defined...... 1-1 نظریه « اثبات در عین تنزیه »

Error! Bookmark not defined...... 1-2 آموزه عینیت اوصاف الهی با ذات

Error! Bookmark not defined...... خلاصه فصل چهارم

Error! Bookmark not defined..... خاتمه: نتیجه گیری و پیشنهادهای

Error! Bookmark not defined..... 1. نتیجه گیری

Error! Bookmark not defined..... 2. پیشنهادهای

Error! Bookmark not defined..... فهرست منابع

Error! Bookmark not defined..... 1. کتابها

Error! Bookmark not defined..... 2. مجلات

مقدمه

اولین گام در عرصه ی دین شناسی خداشناسی است. این نکته در آغازین خطبه ی نهج البلاغه مورد اشاره مولی الموحدین علی علیه السلام قرار گرفته آنجا که میفرماید: اول الدین معرفته یعنی نخستین گام دین داری خداشناسی است. از آنجا که ارزش هر علمی وابسته به موضوع آن علم است. و هر موضوعی با توجه به ارزش وجودیش و نقشی که در زندگی انسان دارد مرتبت علمی آن علم را بالا و پایین می برد. از این رو علم «الهیات» را می توان صدر نشین علوم بشری محسوب نمود زیرا در میان موضوعات متعدد علوم بشری موضوعی از لحاظ ارزش وجودی و نقش سازنده آن در زندگی بشر به مرتبه ی علم «خداشناسی» نمی رسد. وجود همین نیاز و نقش سازنده ی آن در زندگی بوده که بشر را از آغاز تاریخ خود به سوی خداشناسی می کشانده است. اما بشر در این سیر معرفتی خود از گزند افراط و تفریط در امان نبوده است. زیرا گاهی خداوند را از ساحت قدسی اش تنزل داده است و به سرحد بشر درآورده است و گاهی راه وصول به سوی او را به روی خود بسته است اما در این سیر تاریخی به انسان های معتدلی برخورد می کنیم که توانسته اند با الهام گرفتن از آموزه های خداشناسان راستین یعنی پیامبران و امامان و با بهره گیری از الهام عقل ناب صراط مستقیم خداشناسی را پیمایند. تحقیق پیش رو در راستای ارائه ی تفکیک صراط مستقیم اوصاف الهی از میان سبل افراطی و تفریطی غیر مستقیم است.

فصل اول:

کلیات تحقیق و مفاهیم

1- کلیات

1-1- بیان مسأله

در باب اوصاف الهی مذاهب گوناگونی وجود دارد.

1) مذهب تشبیه: پیروان مذهب تشبیه با همانند کردن خدا با ممکنات در ذات و صفات و افعال گرفتار تشبیه صرف شده اند. آن ها که بسیاری از پیروان ادیان مانند: یهودیان و مسیحیان و نیز گروه هایی از مسلمانان (فرق مشبهه، مجسمه، حشویه، سلفیه، وهابیت و غیره) به حساب می آیند، با اصالت دادن به حس بسیاری از اوصاف ممکنات مانند رویت با چشم، جسم دار بودن، فرزند دار شدن و غیره را به خداوند نسبت می دهند.

2) مذهب تنزیه مطلق: در مقابل مذهب افراطی تشبیه مذهب تفریطی تعطیل و یا تنزیه محض قرار دارد. پیروان این مذهب که عده ای از فرقه معتزله و جمعی از متألهان و متکلمان اهل کتاب و مسلمانان محسوب می شوند با تأکید بر بی کرانگی وجود خدا، و نا کارآمدی ابزار زبانی بشر و هم چنین ناتوانی عقل بشری از تبیین اوصاف الهی به نفی صفات کمالی خداوند و تعطیلی عقل از شناخت خداوند رأی داده اند.

3) حال دغدغه اصلی ما در این تحقیق اثبات مذهب معتدل سومی با تمسک به بیانات

امام علی علیه السلام است که بتواند به دور از آفات مذهب تشبیه و تنزیه محض باشد.¹

1. غلام حسین ابراهیمی دینانی، اسماء و صفات حق، چاپ اول، تهران، انتشارات اهل قلم، 1375 ش

1-2- پرسش های تحقیق

سوال اصلی تحقیق عبارت است از این که با استفاده از بیانات امام علی علیه السلام چگونه می توان مذهب معتدل سومی از مذهب تشبیه و تنزیه ثابت نمود؟
و اما سوالات فرعی عبارت است از:

- الف) چگونه می توان مذهب تشبیه را از منظر امام علی (ع) تبیین و نقد نمود؟
ب) چگونه می توان مذهب تنزیه را از منظر امام علی (ع) تبیین و نقد نمود؟
ج) بیان حضرت (ع) در تشریح مذهب تشبیه در عین تنزیه چگونه است؟

1-3- پیشینه تحقیق

با توجه به تلاش های پراکنده ای که صورت گرفته تحقیق مستقلی با همین عنوان صورت نگرفته است. تحقیقات صورت گرفته در زمینه ی مذهب تشبیه یا کاملاً به صورت توصیفی به ترسیم مذهب تشبیه پرداخته که در این مورد می توان به کتاب خدای وهابیت¹ نوشته سید مجتبی عصیری اشاره نمود و یا اگر به صورت تحلیلی به مسأله پرداخته به صورت کاملاً کلی از نگاه دین و به دور از تمرکز بر بیانات امام علی علیه السلام انجام گرفته است. کتاب نگاهی به مسیحیت² نوشته علی اصغر رضوانی از این قبیل است. اما در زمینه مذهب تنزیه کتب فراوانی با رویکرد عرفانی، دینی، فلسفی نگارش یافته که به ترتیب می توان به مصباح الهدایه حضرت امام، زبان دین³ دکتر امیر عباس علی زمانی و روش رئالیسم علامه طباطبائی اشاره نمود و البته این کتب نیز یا از زاویه خاص به مسأله پرداخته و یا از نگاه کلی و به دور از محوریت بیانات امام علی علیه السلام نگارش یافته است. و اما در رابطه با مذهب معتدل امامیه یعنی اثبات بدون تشبیه یا تشبیه در عین تنزیه از منظر امام علی علیه السلام تا

1. مجتبی عصیری، خدای وهابیت، چاپ اول، تهران، نشر رشید، 1391 ش

2. علی اصغر رضوانی، خدا از دیدگاه وهابیان، چاپ چهارم، قم، انتشارات مسجد جمکران 1388 ش

3. امیرعباس علیزمانی، زبان دین، قم، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، 1385

آنجا که بررسی های فراوان صورت گرفته موردی ثبت نشده است. مقاله ای به عنوان «الهیات اثباتی از دیدگاه ملاصدرا وقاضی سعید قمی» در فصلنامه پژوهش و حوزه از محمد تقی کرمی قمی چاپ گردیده است. هم چنین مقاله ای با همین عنوان با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی در فصلنامه اندیشه نوین دینی شماره 18 چاپ گردیده است. در مجموع کتب مربوطه یا مقاله های ثبت شده یا منحصر به مذهب تشبیه پرداخته و یا منحصرأً به مذهب تنزیه^۱ پرداخته و در صورت توجه به مذهب معتدل^۲ سوم یعنی تشبیه در عین تنزیه، تحقیقات براساس نگاه کلی دین انجام گرفته و یا اگر تأکید بر بیانات امیرالمومنین علیه السلام بوده از ناحیه نهج البلاغه مسأله دنبال شده است. این درحالی است که نیاز به تحقیقی در رابطه با مذهب تشبیه در عین تنزیه با تمرکز بر بیانات امام علی علیه السلام آن هم با توجه به نهج البلاغه و بقیه جوامع روایی که حامل سخنان آن امام همام است احساس می شود. اما نوع روش پژوهش مادر این تحقیق توصیفی بوده و نحوه تجزیه و تحلیل اطلاعات در این تحقیق به شکل تحلیلی - عقلی می باشد و هم چنین روش گردآوری اطلاعات ما به روش کتابخانه ای است و علاوه بر منابع کتابخانه ای از مقالات علمی که در مجلات تخصصی منتشر می شود نیز استفاده می شود.

1-4- روش تحقیق

نوع روش پژوهش ما در این تحقیق توصیفی بوده و نحوه تجزیه و تحلیل اطلاعات در این تحقیق به شکل تحلیلی - عقلی می باشد.

1-5- فرضیه تحقیق

امکان شناخت عقلی از خداوند برپایه بیانات امام علی علیه السلام با پشتوانه های عقلی به عنوان فرضیه تحقیق است.

1. روح الله خمینی، ترجمه مصباح الهدایه الی الخلافه والولایه، چاپ اول، قم، چاپ و نشر عروج، 1389.
2. ر.ک: علی احمدوند، رابطه ذات و صفات الهی، چاپ دوم، قم، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، 1386.

1-6- پیش فرض های تحقیق

امکان شناخت خداوند و حجیت عقل و کاشفیت یافته های آن از واقع و پذیرش خداوند و معتبر بودن معارف منقول و مستند در تحقیق از جمله پیش فرض های تحقیق محسوب می شود.

1-7- اهمیت و ضرورت تحقیق

دراهمیت مسأله باید گفت: در صورتی که بتوانیم با استفاده از بیانات امام علی علیه السلام مذهب سومی را اثبات نماییم توانسته ایم به نقش محوری عقل در اثبات صفات شایسته در خداوند و تنزیه از صفات ناشایسته نائل شویم و همچنین مذهب امامیه را به عنوان مذهبی معتدل که از افراط و تفریط مذهب تشبیه و تنزیه به دور است تثبیت نماییم.

1-8- اهداف تحقیق

ابطال مذهب تشبیه و تنزیه و اثبات مذهب معتدل امامیه و هماهنگی کامل برهان عقلی و حجت نقلی به عنوان اهداف تحقیق مطرح است.

1-9- فوائد تحقیق

ابطال مذهب تشبیه و تنزیه و اثبات مذهب معتدل امامیه و هماهنگی کامل برهان عقلی و حجت نقلی به عنوان اهداف تحقیق مطرح است.

1-10- سازماندهی تحقیق

روش گردآوری اطلاعات ما به روش کتابخانه ای است و علاوه بر منابع کتابخانه ای از مقالات علمی که در مجلات تخصصی منشر می شود نیز استفاده می شود.

1-11- مفاهیم

در این قسمت از پژوهش به توضیح برخی از مهمترین کلید واژه های تحقیق می پردازیم.

1-11-1- الهیات

واژه ی الهیات از نظر لغت از واژه اله اخذ شده است و اله به معنای معبود و شایسته عبادت معنا شده است. کلمه الهیات به جهت افزوده شدن «یای نسبت» اسم منسوب واقع شده و به جهت افزودن «ات» جمع سالم گردیده است و در مجموع به معنای اموری که مربوط به معبود بوده و در آن رابطه بحث می کند را افاده می کند و گاهی در یک معنای عامی به کار می رود و مطلق علم خدا شناسی را الهیات می نامند.

اما در اصطلاح واژه الهیات به دو اصطلاح اعم و اخص در علم حکمت به کار رفته است. الهیات به معنای الأعم به معارف مربوط به امور عامه اطلاق شده است.

امور عامه عبارت است از معانی و مفاهیمی که به هیچ نوع خاص و مقوله خاص از موجودات اختصاص ندارد یعنی اتصاف موجودات به آن ها نیازمند به این نیست که آن موجود مقوله خاص و یا جنس خاص و یا نوع خاص باشد از قبیل مباحث وجود و عدم، وجوب و امکان و امتناع، ماهیت، قوه و فعل، حدوث و قدم، وحدت و کثرت، علت و معلول و غیره^۱

و در مقابل الهیات به معنی الأخص به مجموع مسائل مربوطه به خداوند اطلاق شده است. مسائلی از قبیل اثبات وجود خدا، وحدت وی، صفات ثبوتیه و سلبيه او عموم و شمول قدرت و مشییتش، جبر و تفویض، خیر و شر، صدور کثیر از واحد، عوالم کلی وجود و غیره که همه این قبیل مسائل در ذیل عنوان الهیات به معنی الأخص مورد بحث و مذاقه قرار می گیرد.^۲

الهیات اثباتی و تنزیهی از جمله مسائل الهیات به معنی الأخص و از زیر مجموعه های آن محسوب می شود که در ادامه به توضیح آن می پردازیم.

1. محمد بندریگی، المنجد، تهران: انتشارات ایران، 1375ش، ج 1 ص 31، احمد بن محمد فیومی، المصباح

المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی، قم: دارالهجره، چاپ دوم، 1414ق، ج 1، ص 19

2. جعفر سبحانی، المحاضرات فی الالهیات، قم، انتشارات امام صادق علیه السلام، بی تا

1-11-2- اثبات

واژه اثبات از نظر ادبی ثلاثی مزید کلمه «ثبت» از باب افعال بوده و در میان معانی باب افعال معنای تعدیه را می دهد. و چون کلمه «ثبت» به معنای ثابت بودن و استقرار یافتن می باشد. بنابراین کلمه اثبات به معنای ثابت کردن و استقرار نمودن به کار می رود.¹ از لحاظ اصطلاح واژه اثبات دارای دو اصطلاح متفاوت در دو علم «اصول فقه» و «کلام جدید» می باشد. این واژه در علم اصول فقه با پیشوند مقام و در مقابل ثبوت به کار می رود. اصولین معتقدند در هر چیزی از سه جهت بحث می شود. 1) امکان و امتناع ذاتی 2) امکان و امتناع وقوع عقلی 3) وقوع و عدم وقوع در خارج آن ها در توضیح جهت دوم می گویند: امکان وقوع عقلی یعنی این که عقل با ملاحظه ی ذات چیزی وقوع آن را ممکن بداند مانند انسان که عقل وقوع آن را ممکن می داند و امتناع وقوع عقلی یعنی این که ذات شیء ملاک و مناط حکم عقل به امتناع نباشد بلکه اگر در خارج تحقق پیدا کند مستلزم محال می شود مانند تحقق گرما بدون هرگونه سبب که این تحقق معلول بدون علت بوده و در نتیجه محال است.

آن ها نام این جهت را «مقام ثبوت» نامیده اند و در توضیح جهت سوم می گویند:

بعد از ثبوت امکان ذاتی و امکان و وقوع عقلی ثبوت به وقوع و عدم وقوع در خارج می رسد. یعنی آیا این شیء بعد از امکان ذاتی و امکان وقوعی عقلی در خارج هم واقع شده یا نه؟ این را «مقام اثبات» می گویند.²

واژه اثبات در میان متالهان و الهیات قدیم در همان معنای لغوی به کار می رفته است اما این واژه در اصطلاح کلام جدید³ در مقابل (تنزیه) و با پیشوند الهیات به کار می رود و نظر به نگاه خاصی در باب اوصاف الهی دارد. عده ای از متکلمان خدارا فاقد اوصاف و یا اوصاف

1. احمد بن محمد فیومی، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، ص 8

2. عیسی ولایی، فرهنگ تشریحی اصطلاحات اصول، چاپ سوم، نشرنی، بی تا، ج 1، ص 14

3. مایکل پترسون و دیگران، عقل و اعتقاد دینی، ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی، تهران، طرح نو، 1377، ص 97.

الهی را تبیین ناپذیر می‌دانند. در مقابل این عده جمعی از متکلمان خداوند را برخوردار از اوصاف دانسته و با رعایت ملاحظاتی اوصاف الهی را نیز تبیین پذیر می‌دانند که از این گروه با عنوان «الهیات اثباتی» یاد می‌شود و مراد ما در این تحقیق از اثبات معنای جدید آن در کلام جدید است، که در مقابل تنزیه به کار برده می‌شود.

اما آن چه منبع اخذ این اصطلاح برای راقم این سطور بوده روایتی ارزشمند از وجود مقدس امام رضا علیه السلام است که حضرت در آن روایت الهیات را به سه قسم تقسیم نموده و می‌فرماید:

«الناس فی التوحید ثلاثه مذاهب؛ نفی و تشبیه و اثبات بغیر تشبیه. فمذهب النفی لا یجوز ومذهب التشبیه لا یجوز لأن الله تبارک و تعالی لا یشبهه شیء والسبیل فی الطریقه الثالثه اثبات بلا تشبیه.»¹

«مردم در توحید دارای سه مذهب‌اند: نفی (تعطیل)، تشبیه و اثبات صفات بدون تشبیه. مذهب نفی و تشبیه هر دو باطل است؛ چون هیچ چیزی شبیه خدا نیست و راه حق همان طریقه سوم است که اثبات صفات بدون تشبیه است.»

با توجه به مقابله‌ای که در این روایات بین مذاهب اثباتی صورت گرفته معلوم می‌شود دو نوع مذهب اثباتی داریم: الف) اثبات همراه با تشبیه ب) اثبات بدون تشبیه. همین امر موجب شد تا ما در این تحقیق با تمرکز بر بیانات امام علی علیه السلام در ابتداء به نقد و بررسی مذهب اثبات با تشبیه و پس از آن مذهب نفی که همان الهیات تنزیهی بوده پرداخته و در نهایت به تبیین اثبات بدون تشبیه یا تشبیه در عین تنزیه که مذهب متین اهل بیت علیه السلام بوده پردازیم.

1- 11- 3- تنزیه

واژه «تنزیه» در لغت دور شمردن از هرکار زشتی به کار می‌رود و زمانی که این واژه به

1. محمد بن محمد قاضی سعید، شرح توحید الصدوق، تصحیح نجفقلی حبیبی، چاپ اول، تهران، موسسه الطباعة، والنشر وزاره الثقافه و الارشاد الاسلامی، بی تا، ص 107، باب 7 ح 8

خداوند نسبت داده می شود و مثلاً گفته می شود «نزه الله عن السوء» یعنی خدا را از هر بدی و چیز ناپسندی دور و منزّه شمرد.¹

اما تنزیه با پیشوند الهیات اصطلاحی است که در علم کلام جدید مطرح است. قائلان به الهیات تنزیه‌ی که گاهی از آنان با تعبیر «سلبی» یاد می شود با سه جنبه وجود شناختی و معرفت شناختی و معنا شناختی بحث از خدا پیرامون خداوند و اوصاف او سخن گفته اند. در بحث وجود شناختی مهمترین پرسش ها را می توان تحت دو پرسش اساسی زیر قرار داد: الف) آیا خدا وجود دارد؟ ب) اگر وجود دارد اودارای چگونه وجودی است؟²

درکتب کلامی رائج و سنتی در میان مسلمانان و مسیحیان بیشتر مباحث کلامی ناظر به همین جهت از بحث است. در بحث معرفت شناختی سوال اصلی این است که آیا انسان از طریق ابزارها و امکانات شناختی خود، قدرت شناخت خدا و اوصاف و افعال او را دارد و یا این که ذات پاک خداوند و اوصاف حسنی او در ورای مرزهای قابل شناخت به وسیله انسان قراردارند و انسان توانایی شناخت این امور را ندارد.

از جنبه معنا شناختی سوال اصلی این است که آیا انسان از طریق زبان طبیعی و با استفاده از مفاهیم زبان بشری می تواند در باره خدا و اوصاف و افعال او سخن بگوید.³ معتقدین به الهیات تنزیه‌ی با توجه به این سه جنبه از بحث و با اتخاذ مبانی خاص خود به انتخاب الهیات تنزیه‌ی روی آورده اند. یعنی برخی با تأکید بر جنبه وجود شناختی خداوند که همان نامتناهی بودن و بی کرانگی اوست آن را دلیل بر عدم امکان شناخت او و موجب تفاوت کیفی نامتناهی بین خالق و مخلوقاتش دانسته اند و عده ای با تأکید بر جنبه معرفت شناختی خداوند ابزارهای شناختی انسان از قبیل عقل را ناتوان از شناخت خداوند دانسته اند و جمعی دیگر از متألهان تنزیه‌ی با تأکید بر جنبه معنا شناختی خدا سخن گفتن از خداوند را ناممکن دانسته اند و

1. المعجم الوسیط، ص 681

2. فلسفه دین و کلام جدید محمد صفر جبرئیلی ص 27 و فلسفه دین محمد حسین زاده صفحه 86

3. ر.ک: امیر عباس علی زمانی، علم عقلانیت و دین، ص 8

معتقدند زبان طبیعی و مفاهیم به کار رفته در این زبان برگرفته از عالم امکانی بوده و محدودیت زمانی و مکانی دارد. این مفاهیم متناسب با این عالم ساخته و پرداخته شده اند و به این جهت نمی توان از طریق این مفاهیم محدود و امکانی از امری فوق طبیعی که هیچ وجه شباهتی با موجودات محدود و امکانی ندارد حکایت کنیم .

در نهایت جمع قلیلی از متألهان تنزیهی هستند که معتقدند اوصاف اثباتی خداوند به اوصاف سلبی بازگشت می نماید و روح حاکم بر اوصاف اثباتی اوصاف سلبی بوده و از آن ها اوصاف سلبی اراده می شود که در فصل مربوطه به الهیات تنزیهی به تفصیل تبیین و نقد می شود. خلاصه آن که به مجموع این باورها و قائلین به آن ها در علم کلام جدید « الهیات تنزیهی یا سلبی » می گویند.

1-11-4- عقل

از آن جا که تحلیل ما در این تحقیق بر پایه ی عقل بوده و اعتقاد شیعه بر آن است که عقل با رعایت ملاحظاتی می تواند به تبیین اوصاف الهی بپردازد برخلاف متألهان تنزیهی که چنین کارکردی برای عقل قائل نیستند، از این رو لازم است به تعریف و تبیین مختصر کارکردهای عقل در عرصه دین پرداخته شود در تعریف عقل باید گفت:

معنای اصلی عقل در لغت عرب به معنای منع، نهی، امساک، حبس و جلوگیری است. معانی دیگر عقل نیز از همین معنا اخذ شده و با آن مناسبت دارد. مثلاً به وسیله ای که با آن شتر را می بندند «عقال» گفته می شود، چون شتر را از حرکت باز می دارد.^۲ و با توجه به ملاحظه معنای لغوی عقل امام علی علیه السلام در کلامی این واژه را این گونه معنا نموده اند که: انما العقل التجنب من الاثم والنظر فی العواقب والأخذ بالحزم^۳ در حقیقت دوری کردن

1. مصطفی ابراهیم و دیگران، المعجم الوسیط، استانبول، دارالدعوة، [بی تا]، ص 376

2. ر.ک، علی اکبر رشاد، دانش نامه امام علی (ع)، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامی، 1375، ج 3، ص 260

3. عبدالواحد بن محمد آمدی، غررالحکم و دررالکلم، ترجمه محمد علی انصاری، قم: موسسه انتشاراتی امام

از گناه و عاقبت نگری و هشیاری در احتیاط است. از نگاه قرآن کریم عقل موهبتی الهی است که آدمی را به سوی حق هدایت می کند و از گمراهی نجات می دهد.

به فرموده ی علامه طباطبایی: قرآن شریف عقل را نیروئی می داند که انسان در امور دینی از آن بهره مند می شود و او را به معارف حقیقی و اعمال شایسته رهبری می کند و در صورتی که از این مجرا منحرف گردد دیگر عقل نامیده نمی شود.¹

اما عقل در اصطلاح در بین شاخه های گوناگون علوم معانی متفاوتی به خود گرفته است. گاهی عقل را غریزه ای معنا می کنند که انسان به وسیله آن از حیوانات امتیاز می یابد و آماده پذیرش دانش های نظری می گردد. حکماء در کتاب برهان این گونه معنا می کنند و این معنا از عقل اصطلاح متکلمین در علم کلام است. گاهی به آن بخش از نفس که نقش مواظبت بر اعتقادات و گزینش باورها را دارد عقل اطلاق می شود و این اصطلاح رائج در علم اخلاق است.

نزد عوام مردم هرکسی که خوب بفهمد و از هوش سریع برخوردار باشد اگرچه این هوش را در جهت اهداف دنیوی به کار بگیرد عاقل پنداشته می شود. طبق این اصطلاح معاویه از عقلاء محسوب می شود.

گاهی عقل در کتاب نفس بحث می شود و چهار مرتبه بالقوه، بالحکمه، بالفعل و مستفاد تقسیم می شود.² و در نهایت گاهی از عقل تفسیری خاص آن چنان که در کتاب الهیات و معرفت ربوبی بحث شده صورت می گیرد و آن را به موجودی که جزء به آفریننده قیوم خود به چیزی تعلق ندارد یعنی نه تعلق به موضوع مانند عرض و نه تعلق به ماده ای مانند صورت و نه تعلق

عصر، چاپ چهارم، 1385 ش، ج 2، ص 60

1. محمد حسین طباطبایی، المیزان فی التفسیر القرآن، قم، موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، 1394 ش، ج 20، ص 250

2. محمد ابراهیم صدر الدین شیرازی، شرح اصول کافی، کتاب توحید، تصحیح محمد خواجوی، چاپ اول، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی 1370 ش، ج 2

به بدنی مانند نفس معنا می کنند.^۱

با توجه به مطالب فوق برای عقل می توان معنای جامعی ترسیم کرد که مورد پذیرش تمام مکتب ها باشد و آن عبارت است از نیروی ادراکی ناب که می تواند با کمک قوانین ذاتی خود به کشف و تبیین معلومات جدید بپردازد. آیه الله جوادی آملی در این رابطه می فرماید: عقل نیروی ادراکی ناب است که از گزند وهم، خیال و قیاس و گمان مصون است و بیش از هر چیز گزاره اولی یعنی اصل تناقض را به خوبی می فهمد و در ظل آن گزاره های بدیهی را کاملاً ادراک می نماید و آن گاه سایر مطالب نظری را با ارجاع به بدیهی مبین می نماید.^۲

در بیانات امام علی علیه السلام به این معنای جامع در تعریف عقل اشاره شده است و آنجا می فرماید: العقل اقوی اساس^۳ خرد محکمترین پایه است یعنی در هر دوحوزه نظر و عمل اساس اندیشه و عمل عقل می باشد.

اما در رابطه با کارکرد عقل باید گفت: قرآن کریم و روایات معصومین علیهم السلام دو محدودیت کارکرد را برای عقل قائلند.

1) عقل را در شناخت پاره ای از معارف و حقائق برتر ناتوان دانسته، آن را نه تنها برای سعادت ابدی بشر کافی نمی دانند.

بلکه حتی فاقد فهم و درک همه علوم می داند که آدمی برای تدبیر زندگی این دنیای خود به آن ها نیازمند است.

آیات قرآن حکایتگر این حقیقت است که رسولان الهی چیزی را برای مردم می آورند که عقل بشر هرگز توان درک و فهم آن را ندارد.

1. برایان دیویس، درآمدی بر فلسفه دین، ترجمه دکتر ملیحه صابری نجف آبادی، ص 15

2. رک: حکمت نظری و عملی در نهج البلاغه، چاپ سوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی، 1373.

3. عبدالواحد بن محمد آمدی، غرر الحکم و دررالحکم، ترجمه محمد علی انصاری، قم: مؤسسه انتشاراتی امام عصر، چاپ چهارم، 1385ش، ج 2، ص 60. (وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِذْ قَالُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيَّ بَشَرًا مِنْ شَيْءٍ قُلْ مَنْ أَنْزَلَ الْكِتَابَ الَّذِي جَاءَ بِهِ مُوسَى نُورًا وَهُدًى لِلنَّاسِ تَجْعَلُونَهُ قَرَأِيسَ تَبْدُونَهَا وَتُخْفُونَ كَثِيرًا وَعُلِّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوا أَنْتُمْ وَلَا آبَاؤُكُمْ قُلِ اللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ) سوره انعام، آیه 91

2) عدم توانایی عقل در شناخت کنه الهی است و دستور داده شده که باید از فکر در ذات حق اجتناب گردد که فکر و عقل را به ذات غیبی او راه نیست.¹

اما از این دو محدودیت که بگذریم تا عموم متفکران مسلمانان شیعی عقل را در شناخت برخی معارف « معیار » در شناخت پاره ای از حقایق « مصباح » و در برخی از موارد « مفتاح » می دانند:

الف: معیار و میزان بودن عقل، در باب برخی از مبادی عقلی و احکام نظری و مسائل مترتب بر آن است. مثلاً اثبات اصول اولی دین مانند وجود مبدأ، وحدت مبدأ اسمای حسنی مبدأ، عینیت اسماء و صفات باهم و با ذات مبدأ و ضرورت ارسال پیامبر و انزال کتاب.²

ب: مصباح و چراغ بودن عقل نسبت به حقائق و ره آورد های درونی شریعت است. در واقع با تمسک به این چراغ است که احکام شریعت مشخص و ممتاز می گردد.³

ج: مفتاح بودن عقل به این است که عقل را کلید ورود به گنجینه دین بدانیم.⁴

با توجه به وجود کارکردهای سه گانه برای عقل به تبیین مذاهب سه گانه « اثبات همراه با تشبیه » و « تنزیه محض » و « اثبات در عین تنزیه » در فصول آینده می پردازیم.

1-12- انگیزه گزینش شخصیت امام علی علیه السلام

امام علی علیه السلام جزء بندگان مخلص خداوند است. و بندگان مخلص کسانی اند که توانایی توصیف گری از خداوند را دارا هستند. توضیح آن که براساس آیه شریفه «سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ * إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ»⁵ هرکسی که بخواهد به توصیف خداوند پردازد،

1. نهج البلاغه، خطبه 1، و لا یناله غوص الفطن

2. عبدالله جوادی آملی، شریعت در آینه ی معرفت، ص 320،

3. محمدتقی مصباح یزدی، پرسش ها و پاسخ ها، چاپ چهارم، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، 1379، دفتر دوم، ص 17

4. عبدالله جوادی آملی، منزلت عقل در هندسه معرفت دینی، قم، مرکز نشر اسراء، چاپ دوم، 1386 ش، ص

52

5. ترجمه: خدا از آن چه او را به آن توصیف میکنند منزّه است. مگر بندگان خالص خدا (صافات، 160، 159)

لازم است در کنار توصیف گری خود خداوند را از آن وصف با کلمه ی سبحان الله مبری بدانند، این در حالی است که عباد مخلص از این حکم مستثنی هستند. آنان می توانند به توصیف اوصاف الهی بپردازد بدون آن که نیازی به مبری دانستن خداوند از آن اوصاف داشته باشند. این بدان معناست که خداوند همان گونه است که عباد مخلص معرفی می کنند. راز این مسأله در آن است که عباد مخلص خالص شده از ناحیه خداوند هستند، و خداوند به خاطر قابلیت که آنان از خود نشان داده اند خود را به آن ها شناسانده است.

از طرف دیگر براساس آیه تطهیر^۱ امام علی علیه السلام از مصادیق بارز اهل البیت محسوب می شود. و اهل البیت کسانی هستند که براساس اراده ی تکوینی الهی از هرگونه شرکی به دور و از نهایت طهارت برخوردارند .

با توجه به این دو نکته یعنی مخلص بودن و مطهر بودن امام علی علیه السلام از اوصاف خداوند مشخص می شود زیرا با مراجعه به جوامع روایی مشخص می شود که وی نه معرفی تشبیهی از خداوند داشته و نه به معرفی تنزیهی از خداوند پرداخته است. بلکه آن حضرت پایه گذار مذهب معتدل سومی در معرفی خداوند است. یعنی آن حضرت اوصاف خداوندی را به گونه ای معرفی می کنند که تشبیه در عین تنزیه است و تنزیه در عین تشبیه است و این دیدگاه غایت تحقیقی بوده که ما در صدد اثبات آن هستیم.

1. إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً ترجمه: جزء این نیست که همواره خدا می خواهد هرگونه پلیدی را از شما اهل البیت برطرف نماید و شما را چنان که شایسته است از همه گناهان و معاصی پاک و پاکیزه نگه دارد (احزاب، آیه 33)